

ارزیابی میزان کارآمدی قوانین حاکم بر فعالیت های تجارت الکترونیک ایران با توجه به نظام حقوق تجارت بین الملل

محسن مرادی^۱

^۱ فارغ التحصیل کارشناسی ارشد رشته حقوق بین الملل - دانشگاه آزاد چالوس

چکیده

گسترش انقلاب اطلاعاتی در دهه های اخیر و دسترسی بشر به ابزارها و امکانات فراوان فضای مجازی و اینترنتی، نتایج فراوانی را در حوزه های مختلف از جمله اقتصاد و تجارت به دنبال داشته است. با پیچیده تر شدن روابط تجاری و اقتصادی میان کشورها، نهادها و افراد و وجود دشواری های فراگیر و روزافزون در روابط سنتی تجاری، ایده های فراوانی در قالب بهره گیری از فضای مجازی و اینترنتی جهت استفاده های اقتصادی مطرح شد که امروزه به مجموع این رهیافت ها و راهکارها «تجارت الکترونیک» می گوئیم. «تجارت الکترونیک» از نتایج و پدیده های مهم فناوری اطلاعات و ارتباطات نوین است که تحولی بزرگ در تجارت و کسب و کار به وجود آورده است. این نوع از تجارت، طیف وسیعی از مناسبات اقتصادی و تجاری را از خرید و فروش های ساده کالا و خدمات در فضای آنلاین گرفته تا مبادله انواع تبادلات تجاری عمده و انتقال ارز و خرید و فروش کالاهای فیزیکی و غیر فیزیکی و ارائه خدمات گوناگون مشاوره ای حقوقی و شغلی و حرفه ای را دربر می گیرد. این پدیده در سال ۱۹۶۰ م. و بر مبنای «مبادله الکترونیک داده ها» شکل گرفت. راه اندازی آن در ایران نیز هم زمان با آغاز برنامه پنج ساله دوم بود؛ به طوری که در تبصره ۲۶ قانون برنامه پنج ساله توسعه اقتصادی کشور به آن اشاره شده است. هدف از این پژوهش، ارزیابی میزان کارآمدی قوانین حاکم بر فعالیت های تجارت الکترونیک ایران با توجه به نظام حقوق تجارت بین الملل و بیان موانع و مشکلات حقوقی و قانونی پیش روی این امر است. روش مقاله، توصیفی تحلیلی و با استفاده از داده های کتابخانه ای است. از جمله یافته های این پژوهش این بوده که با کاربرد صحیح روابط و مناسبات الکترونیک و آنلاین در حوزه تجارت ایران، می توان به منافع و مزایای فراوانی از جمله سرعت و رشد و متنوع سازی در مبادلات تجاری و گسترش تبادلات اقتصادی با دیگر کشورها دست یافت، هر چند مشکلاتی همچون نبود قوانین حمایتی فراگیر و وجود برخی ضعف ها و خلاء های قانونی و نبود دانش عمومی لازم، از جمله موانع موجود در این زمینه است.

واژه های کلیدی: تجارت الکترونیک، حقوق ایران، تجارت بین الملل، حقوق تجاری، آنسیترال، مزایا و مشکلات تجارت آنلاین.

۱. مقدمه:

با وجود پیشرفت روز به روز در عرصه‌ی بین‌الملل و هم‌چنین پیچیده‌تر شدن روابط میان همه کشورهای و دولت‌ها با یکدیگر، نیاز به داشتن رابطه‌ای که امکان برقراری ارتباط از راه دور و به شکل راحت‌تر و در سطح گسترده‌تر را فراهم سازد، ضروری می‌نمود. تجارت بین‌الملل از جمله حوزه‌هایی بود که شدیداً نیازمند تحولات و تغییرات گسترده بود، به ویژه با توجه به اینکه مناسبات و روابط میان طرفین تجاری تا پیش از شکل‌گیری تجارت الکترونیک، تنها از طریق ارتباط حضوری و به شکل سنتی صورت می‌گرفت (دژپسند، ۱۳۸۴: ۵۷). این امر مستلزم صرف وقت، مسافت و هزینه‌ی بسیار بالایی بود که با شکل‌گیری ایده-ای نو با عنوان «تجارت الکترونیک» تمامی موارد فوق به سهولت انجام گرفت.

موضوع تجارت الکترونیک از میان موضوعات مختلف حقوقی که به ویژه با مقوله توسعه و رشد اقتصادی جامعه سروکار بیشتری دارند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. امروزه موضوع «تجارت الکترونیک» یکی از شیوه‌های متداول و رایج معاملات و مبادلات در سطح جهانی است. در عصر حاضر که به عصر «جهانی شدن» مصطلح گشته است، ابزارهای تجاری نیز جهانی شده‌اند و بدون تردید «تجارت آزاد» و «تجارت الکترونیک» از ویژگی‌های بارز جهانی شدن به شمار می‌آیند (عزیزی و میرحسینی؛ ۱۳۸۳: ۲۹). از این رو تدوین قوانین و مقررات متناسب با تحولات اقتصادی، ضامن رشد و توسعه اقتصادی هر کشوری محسوب می‌گردد.

از آنجا که اینترنت، رمز نمی‌شناسد، باید تجارت الکترونیک را از دیدگاهی بین‌المللی بررسی نمود و نیز این که تجارت الکترونیک، با از میان برداشتن مرزها و فاصله‌ها بین اشخاص، بی‌گمان، ماهیتی بین‌المللی دارد (Sorkin, 2001: 325). به طور کلی واژه تجارت الکترونیک اشاره به معاملاتی دارد که عمده‌ی فرآیند آنها بدون نیاز به حضور فیزیکی طرفین آن و صرفاً از طریق شبکه‌های ارتباطی انجام می‌پذیرد و به طور خلاصه این فرآیند شامل یافتن عرضه‌کنندگان، ارسال و ثبت سفارش و ارسال و تحویل کالا یا خدمات درخواستی می‌باشد و بجز مرحله آخر (ارسال و تحویل کالا) که ماهیتاً فیزیکی می‌باشد بقیه مراحل از طریق ارتباط اینترنتی (بطور کلی ارتباط شبکه‌ای و غیرفیزیکی) انجام می‌گیرد (لاودن و همکاران، ۱۳۸۰: ۴۴). پرداخت صورت حساب‌ها نیز در این فرآیند با رعایت یک سری ترتیبات، به صورت نقدی (آنی) یا حواله‌ای و یا از طریق کارت‌های اعتباری (قبل یا بعد از تحویل کالا) امکان‌پذیر است.

بر همین اساس، در این مقاله، آنچه مد نظر نویسنده است، مطالعه نتایج و ظرفیت‌های بالقوه و بالفعل تجارت الکترونیک در حوزه داخلی و بین‌المللی و به ویژه بررسی اثرات حقوقی و قانونی این حوزه از تجارت می‌باشد.

اهمیت و ضرورت پرداختن به این موضوع از آن روست که در بحث از تجارت الکترونیک، از یک سو، به خاطر نبود قوانین جامع در مورد حقوق اینترنت در امر تجارت الکترونیک، تازگی این پدیده و ناشناخته بودن آن ممکن است مشکلاتی پیش روی تجار و بازرگانان و نهادها و موسسات حقوقی باشد که در عین حال عدم توجه و سکوت قوانین مدنی و تجارت کشوری در این حوزه باعث خواهد شد این مشکلات دوچندان شده و اجرای قانون تجارت الکترونیک نیز با معضلات و چالش‌هایی روبرو سازد. و از سوی دیگر باید به این مساله توجه داشت که تجارت الکترونیک باعث سهولت و سرعت بسیار در انجام معاملات، داد و ستدها و خریدوفروش‌ها و همچنین کاهش هزینه‌های جانبی از جمله آمدوشد حضوری شده و بنابراین لازم است با ژرف‌نگری بیشتر در این امر به ارائه نظر پرداخت.

بر همین اساس در پژوهش حاضر این پرسش مد نظر نگارنده قرار گرفت که مزایا و مشکلات بهره‌گیری از تجارت الکترونیک به جای تجارت سنتی چه مواردی است؟ و در عین حال چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی میان موازین حقوقی تجارت الکترونیک در ایران و تجارت الکترونیک بین‌الملل به چشم می‌خورد؟

لازم به ذکر است روش پژوهش کنونی بر اساس روش توصیفی تحلیلی بوده است؛ به گونه‌ای که از داده‌های کتابخانه‌ای به شکل مراجعه به کتاب‌ها، مقالات و پژوهش‌های مرتبط با این پژوهش به گردآوری داده‌ها و اطلاعات لازم در نگارش این مقاله اقدام کرده‌ایم.

۲. پیشینه تحقیق:

مقالات و پژوهش‌های چندی در رابطه با تجارت الکترونیک ایران و همچنین تجارت الکترونیک بین‌الملل به رشته‌ی نگارش در آمده است که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

«ارائه یک مدل سه بعدی از چالش‌های پیاده‌سازی تجارت الکترونیک در ایران»:

نویسندگان در این مقاله به بررسی چالش‌های پیش‌رو در تجارت الکترونیک ایران در سه دسته فنی، فرهنگی- اجتماعی و مدیریتی با استفاده از روش میدانی و توزیع پرسشنامه‌هایی مرتبط به این کار پرداخته‌اند و به ارائه راهکارهایی دست زده‌اند (بقائی راوری و مقدسی، ۱۳۸۶: ۱۱۳-۸۳).

«تجارت الکترونیک و پول الکترونیک در اقتصاد نوین جهانی»:

در این پژوهش به بررسی موضوع مذکور پرداخته شده و دو پدیده حاصل از ورو اینترنت به حوزه‌های تجاری و پولی، یعنی تجارت الکترونیک و پول الکترونیک معرفی شده‌اند (عمادزاده و همکاران، بی‌تا: ۶۲-۲۳).

«تشکیل قراردادهای الکترونیکی»:

نویسنده در این پژوهش به بررسی نحوه‌ی تشکیل قراردادهای الکترونیکی از نظر ایجاب و قبول، زمان و مکان تشکیل قرارداد، اعتبار و سایر شرایط پرداخته است (السان، ۱۳۸۴: ۱۸۴-۱۴۱).

«ویژگی‌ها و روش‌های عملی تجارت الکترونیکی»:

در این مقاله به این نکته تصریح شده است که تجارت الکترونیکی به واسطه‌ی تحقق در بستر فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات، دارای ویژگی‌های خاصی است که از جمله‌ی آن، این است که تجارت الکترونیک می‌بایست همراه با شناخت حفظ امنیت مبادلات و پرداخت‌های الکترونیکی باشد (قناد، ۱۳۸۸: ۱۷۱-۱۴۹).

با این تفاسیر و با نگرش به اهمیت موضوع، در خور است که مقالات و پژوهش‌های دیگری در این رابطه به نگارش در آید و به بررسی این موضوع مهم بپردازند. در مقاله‌ی پیش‌رو هم تلاش بر این بوده است تا در راه پرداختن به این امر مهم قدمی هر چند کوچک برداشته شود و به همین خاطر، به بررسی تجارت الکترونیک در حقوق ایران و تطبیق آن با تجارت بین‌الملل پرداخته شده است.

۳. ادبیات و چارچوب نظری پژوهش:

تحولات ساختاری ناشی از به کارگیری فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات، جوامع بشری را در همه‌ی عرصه‌های اجتماعی با چالش‌های نوینی مواجه کرده است^(۱) و حوزه‌ها و افق‌های جدیدی را فراروی بشر گسترده است، به گونه‌ای که طراحان ساختارهای اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و حتی سیاسی نسل نوین، ناگزیرند برای ایجاد مناسب‌ترین بستر و پویاترین ابزار، در فضایی قاعده‌مند و قانون‌مدار، همه‌ی چهارچوب‌ها و معیارهای موجود را روزآمد کنند (قناد، پیشین: ۱۵۰).

از یک سو، مهم‌ترین دستاورد این پدیده‌ی جهانی، پیوند دادن میان «جوامع مجازی»^(۲) مختلفی است که ماهیت اقتصادی، سیاسی و فرهنگی گوناگونی دارند، ولی از یک معماری، نظام ساختاری و چهارچوب قانونی تبعیت می‌کنند. شبکه‌های تجاری یکی از این جوامع هستند که ساماندهی روابط درون شبکه‌ای آنها با یکدیگر و تعاملاتی که با دیگر جوامع مجازی و کاربران درون شبکه دارند، از مهم‌ترین دغدغه‌های نظام قانون‌گذاری معاصر است.

تجارت الکترونیک از جمله فرایندهای جامعه اطلاعاتی دنیای امروز است که در سال‌های اخیر با حضور اینترنت بسیار توسعه یافته است. تجارت الکترونیک، شامل به اشتراک گذاشتن اطلاعات کسب‌وکار، برقراری ارتباطات تجاری و هدایت معاملات تجاری به وسیله شبکه‌های ارتباطی است.

از سویی دیگر، فناوری ارتباطات و اطلاعات زیر ساختار تکنولوژی اصلی مورد نیاز در تجارت الکترونیکی محسوب می‌شود. به عبارتی دیگر، تکنولوژی ارتباطی و اطلاعاتی زیربنایی است که تجارت الکترونیک روی آن شکل می‌گیرد و هر کشوری که در

پی استفاده و بهره‌گیری از روش‌های الکترونیکی برای تجارت است به ناچار بایستی سرمایه‌گذاری لازم را در این زمینه درک کند(علی‌احمدی و ابراهیمی: ۱۳۸۳: ۴۷).

کشور ما ایران نیز که به تازگی وارد این عرصه از تجارت؛ یعنی تجارت الکترونیک شده است، راهی پر فراز و نشیب پیش‌رو دارد که در این راه بزرگ با موفقیت گام بردارد.

از این‌رو بهره‌گیری کشور ما از تجارت الکترونیک، مستلزم آشنایی کامل به شیوه‌ها، راهکارها، فواید، مزایا و معایب این سیستم نوین خواهد بود که می‌تواند از تجارت الکترونیک بین‌الملل مجموعه قواعد و شرایط آن را وام گیرد.

با توجه به توضیحات بالا به این نکته دست می‌یابیم که تجارت الکترونیک امری ناگزیر است که تمامی کشورها و شرکت‌ها در زمینه مبادلات تجاری خود می‌بایست از آن بهره‌گیرند و این امر مستلزم آشنایی کامل و فراهم نمودن پیش‌زمینه‌های لازم و پایه‌های بنیادین این اصل قبل از ورود به دنیای تجارت الکترونیک، در هر کشوری است. در مقاله‌ی کنونی این پدیده به شیوه‌ی توصیفی تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته است و روند مقاله به گونه‌ای است که به بررسی تطبیقی و شناخت تجارت الکترونیک در قانون حقوقی ایران و در سطح بین‌الملل می‌پردازد.

در اینجا لازم است که قبل از ورود به بحث اصلی، تعاریفی کلی از چند اصطلاح مطرح شده در این مقاله - برای آشنایی بیشتر خوانندگان یا آنها- از جمله: «تعریف تجارت، تعریف تجارت الکترونیکی، تعریف حقوق تجارت و ابعاد حقوقی تجارت الکترونیکی» را ذکر کرده و به توضیح آنها بپردازیم و پس از آن به مسأله‌ی اصلی بحث وارد گردیم.

۴. تعاریف نظری برخی اصطلاحات پرکاربرد در پژوهش:

۴-۱. تعریف تجارت^(۳):

در تعریف تجارت گفته شده است: «معاملات به قصد انتفاع، به طوری که در تفاهم عرف بر آن صدق تجارت نماید» (نوری، ۱۳۸۴: ۱۱۲).

در فرهنگ حقوقی بلاک^۱ نیز آمده است: «تجارت عبارت است از مبادله، خرید و فروش کالاها، تولیدات یا نوع مال».

۴-۲. تعریف تجارت الکترونیک^(۴):

تجارت الکترونیک^۲ عبارت است از تعامل سیستم‌های ارتباطی، سیستم‌های مدیریت داده‌ها و امنیت که به واسطه‌ی آنها امکان مبادله اطلاعات تجاری در رابطه با فروش در محصولات و یا خدمات میسر می‌شود. البته در این تعاملات، حمایت و حفظ اسرار مصرف‌کنندگان و همچنین محافظت از داده‌ها و اطلاعات شخصی در تجارت الکترونیک، ایجاد قوانین روشن تجاری به منظور ایجاد یک بازار الکترونیک معتبر و در نهایت تدوین قوانین بسیار با اهمیت است(موسوی و همکاران، ۱۳۸۵: ۳۴).

توربان^۳ و همکارانش، تجارت الکترونیک را به صورت انجام تمام فرآیند مبادله کالا در شبکه‌های ارتباطی و رایانه‌ای نظیر اینترنت تعریف کردند(E. Turban, E. Maclean and J. Wetherble, 2004, p. 171)؛ و (تجارت الکترونیک(بخش اول)، ۱۳۸۸: ۳۲).

از دیگر تعاریف و مفاهیم تجارت الکترونیک می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- تحول در نحوه‌ی ارائه و معرفی کالاها و خدمات از طریق به کارگیری وسایل ارتباطی و شبکه‌های کامپیوتری(تجارت الکترونیک(بخش اول)، ۱۳۸۶: ۱).

- ابزاری است که به طور همزمان باعث کاهش هزینه ارائه خدمات و افزایش سرعت و کیفیت انتقال آنها می‌شود(عزیزی و میرحسینی، ۱۳۸۳: ۲).

^۱. Black's Law Dictionary

^۲. Electronic Commerce

^۳. Turban

- عبارت است از انجام الکترونیکی فرآیندهای کسب و کار از طریق شبکه‌ها جایگزینی اطلاعات به جای فرآیندهای فیزیکی (معمارنژاد، ۱۳۸۴: ۳۷).
با نگاهی به تعاریف و مفاهیم بالا، در یک نگاه کلی می‌توان تجارت الکترونیک^۴ را زیر مجموعه‌ای از کسب و کار الکترونیک که ارمغان فن‌آوری اطلاعات می‌باشد، دانست (عمادزاده و همکاران، بی‌تا: ۲۵).
بنابراین می‌توان گفت: تجارت الکترونیکی سلسله وسیعی از فعالیت‌های تجاری، بازرگانی و خدماتی مانند دسترسی به اینترنت، مشاوره، تبلیغات، بازاریابی، مالی، اطلاعاتی و مبادله الکترونیکی را در بر می‌گیرد.^(۵)

۳-۴. تعریف حقوق تجارت:

در تعریف کلاسیک این رشته از حقوق می‌خوانیم: «رشته‌ای است از حقوق خصوصی که روابط بین تجار و یا اعمال تجاری را تنظیم می‌کند (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۰: مدخل حقوق تجارت).
«حقوق تجارت، شعبه‌ای از حقوق خصوصی است که بر تعدادی از روابط تجاری و اقتصادی تجار- بنگاه‌های تجاری که برای فعالیت و ادامه‌ی کار آنها ضروری می‌باشد به وسیله‌ی قوانین تجارتی حاکمیت دارد» (عرفانی، ۱۳۷۲: ۳۰). در نظام حقوق عرفی «حقوق تجارت، شاخه‌ای از حقوق است که به حقوق و تکالیف ناشی از عرضه‌ی کالا و خدمات در جریان تجارت می‌پردازد» (نوری و نجوانی، ۱۳۸۲: ۹۰). در کشورهایی نظیر فرانسه، حقوق تجارت معنای گسترده‌تری دارد و افزون بر معاملات تجاری، شامل فعالیت‌های دیگری، نظیر حقوق شرکت‌ها، بانک‌داران، حق‌العمل‌کاران و متصدیان حمل‌ونقل نیز هست (نوری، ۱۳۸۴: ۱۱۳).

۴-۴. ابعاد و اصول حقوق تجارت الکترونیک:

پیش‌بینی و تصویب قوانین و مقررات حمایت‌کننده از تجارت الکترونیکی یکی از مسائل اساسی در زمینه توسعه آن می‌باشد؛ زیرا بر خلاف تجارت سنتی که مبتنی بر اسناد کاغذی، امضای دستی و حضور فیزیکی طرفین قرارداد می‌باشد، تجارت الکترونیکی، در یک فضای مجازی و بدون حضور فیزیکی افراد و شناسایی قبلی صورت می‌گیرد. بنابراین مکانیزم‌های دیگری برای احراز هویت افراد و صحت اسناد بر آن حکم‌فرما است و نیز تشکیلات دیگری به جای دفاتر و اسناد رسمی در آن وجود دارد. لذا با توجه به مکانیزم‌های حاکم بر این نوع از تجارت، لازم است تا قوانین و مقرراتی متناسب با مراحل مختلف فرآیند تجارت الکترونیکی تصویب گردد.

پاسخ به چالش‌های حقوقی ناشی از این فضا و اعتمادسازی، بی‌شک لازمه اعتمادسازی، شفافیت قوانین حاکم بر فضای مجازی، به ویژه فضای مجازی فرامرزی است که در حیطه تکالیف حقوق بین‌الملل خصوصی قرار می‌گیرد. بنابراین، فناوری اطلاعات بیش‌ترین چالش را در قواعد حقوق بین‌الملل خصوصی ایجاد کرده است. پس حقوق بین‌الملل باید پاسخی شایسته به معیارهای حاکم بر تعیین قانون حاکم بر دعاوی قراردادی و غیرقراردادی در فضای مجازی داشته باشد.^(۶) اما قواعد حقوق بین‌الملل خصوصی سنتی، بر مبنای اصل تقرب مکانی وضع شده‌اند (حجت‌زاده و نوشادی، ۱۳۹۰: ۲۶۴)

تصویب قوانین و مقررات مربوط به این نوع داد و ستد در ایران نیز در چارچوب قانون تجارت در ۸۱ ماده و با مباحثی همچون تعاریف، احکام داده پیام، حمایت از اسرار تجاری، کلاهبرداری رایانه‌ای، جعل رایانه‌ای، جبران خسارت و غیره شروع شده است^(۷) که البته انتظار می‌رود با رشد و گسترش تجارت الکترونیکی و اجرای آن در دنیای واقعیت، نقایص و کمبودهای این قوانین، متناسب با شرایط رفع گردد (عمادزاده و همکاران، بی‌تا: ۲۹).

⁴. Electronic Business

با توضیحات فوق می‌توان «حقوق تجارت الکترونیکی» را چنین تعریف کرد: «مجموعه‌ای از اصول، قوانین، قواعد حقوقی و رویه‌های تجاری است که به قانونمند کردن ابعاد مختلف فعالیت‌های تجاری و غیر تجاری در فضای الکترونیکی می‌پردازد تا با پاسخ‌گویی و ارائه طریق در خصوص مسائل حقوقی فضای الکترونیکی، تعیین لازم را ایجاد کند» (حبیب‌زاده، ۱۳۹۰: ۵۰). منظور از اصول حقوق تجارت الکترونیک، موضوعات و مسائل مهم حقوقی است که در یک محیط غیر فیزیکی (الکترونیک) مطرح می‌شود. ممکن این موضوعات همانند موارد مشابه و اعمال شده در محیط فیزیکی باشند و یا این‌که ویژگی‌های خاص یک محیط الکترونیکی را داشته باشند (کریمی، ۱۳۸۳: ۱۵). منظور از ابعاد و اصول حقوق تجارت الکترونیک قواعدی است که این نوع تجارت مبتنی بر آنهاست. مثلاً اگر شناسایی پیام‌های ارائه شده در شبکه ممکن نباشد یا اعتبار امضای دیجیتال به رسمیت شناخته نشود، آن وضعیت مشمول عنوان و قواعد تجارت الکترونیک نخواهد بود.

۵- دستاوردهای تجارت الکترونیک برای اقتصاد و تجارت

در تجارت الکترونیک چند بعد اصلی تجارت که شامل محصول یا خدمات مورد مبادله، فرآیند فروش، تحویل و خدمات پس از فروش است، می‌توانند از حالت فیزیکی و کاملاً ملموس تا حالت الکترونیک و نرم‌افزاری و یا اصطلاحاً مجازی تغییر کنند. ترکیبات گوناگون از حالت‌های فیزیکی و الکترونیک ابعاد تجارت، تعیین‌کننده سطوح تجارت الکترونیک بوده و در صورتی که هر سه بعد حالت الکترونیک داشته باشند، بالاترین سطح در تجارت الکترونیک شکل می‌گیرد. این در حالی است که در تجارت سنتی هر سه عامل مذکور، فیزیکی و کاملاً قابل لمس هستند و در نتیجه تجارت الکترونیک می‌تواند در تمام یا بخشی از مراحل چرخه تجاری به کار گرفته شود. چرخه تجاری از جستجوی کالاها و خدمات متناسب با نیازها، جستجوی عرضه‌کننده و انجام مذاکره، سفارش، حمل و پرداخت بها، فعالیت‌ها و خدمات پس از فروش مثل گارانتی تشکیل شده است. از جمله دستاوردهای تجارت الکترونیک، حضور عرضه‌کنندگان در یک بازار جهانی قابل رؤیت برای کلیه خریداران است که مزایای فراوانی دارد و از طرفی نیز، عرضه‌کننده را از انحصار خارج می‌کند. با بهره‌گیری از فناوری، ارتباطات گسترده و کم‌هزینه اینترنت شرکت‌ها می‌توانند به راحتی فراتر از مرزهای ملی عمل کرده و با هزینه‌های کم به مشتریان خود دسترسی داشته باشند. شرکت‌ها با استفاده از اینترنت می‌توانند بر موانع سنتی تجارت بین-المللی فائق آیند و باید در مراحل اولیه جهانی‌سازی خود را به این ابزار توانمند سازند تا از این طریق به شایستگی‌های مبتنی بر اینترنت^۵ دست یابند. اینترنت شرکت‌ها را وارد رقابت جهانی^۶ کرده و از همان لحظه آغاز باید خود را برای رقابت آماده کنند.

۶- تاریخچه تجارت الکترونیک:

تاریخچه و پیشینه‌ی تجارت الکترونیکی بیشتر به تعریفی که از آن می‌شود بستگی دارد. برخی از صاحب‌نظران، اولین دادوستدی که توسط تلفن و یا فاکس انجام گرفته است را مرحله شروع تجارت الکترونیکی می‌دانند.^(۸) در اولین ارتباط اینترنتی در سال ۱۹۶۹ م در کالیفرنیا، دو ابر رایانه را با یک کابل ۵ متری به هم متصل کردند تا چند کلمه اطلاعات به هم انتقال دهند (صناعی، ۱۳۸۲). با آمدن اولین نرم‌افزار گرافیکی «بروزر»^۷ برای اتصال به شبکه جهانی اینترنت متمایل شد و در بعضی زمینه‌ها، خرده‌فروشان اینترنتی همچون سایت حراجی اینترنتی آمازون، یک شبه سر برآوردند تا با خرده‌فروشان سنتی بازار به مبارزه بپردازند (عمادزاده و همکاران، بی‌تا: ۲۶ و ۲۷).

البته گفته شده که: در سال ۱۹۶۵ م دو پژوهشگر دانشگاهی^۸ فکر ایجاد ارتباط میان رایانه‌ها از طریق تلفن را مطرح کردند و توانستند دو رایانه، یکی در کالیفرنیا و دیگری در ماساچوست را با هم مرتبط کنند. این اقدام منشأ انقلابی در ارتباطات شد.

^۵. Internet-enabled companies

^۶. global competition

^۷. Browser

^۸. Larry Roberts & Thomas Merril

در دهه‌ی ۱۹۹۰ با طراحی شبکه‌ی جهان‌گستر^۹ و گسترش اینترنت، تحولی بنیادین در فناوری اطلاعات^{۱۰} به وجود آمد (آراسته، ۱۳۸۱: ۶۱).

ارتباطات الکترونیکی بین مؤسسات تجاری چیز تازه‌ای نیست، بلکه سال‌ها به شکل تبادل الکترونیکی اطلاعات (EDI) که توسط شبکه‌های ارزش افزوده (VAN) پشتیبانی می‌شوند و از طریق خطوط تلفن اختصاصی عمل می‌کردند، وجود داشته است. (تجارت الکترونیک (بخش اول)، ۱۳۸۸: ۳۲)

۷- تجارت الکترونیکی در ایران:

۷-۱. پیشینه تجارت الکترونیکی در ایران:

در ایران، تجارت الکترونیکی پدیده‌ای نوپاست و شروع آن به سال ۱۳۷۶ بر می‌گردد. زمانی که کارت‌های اعتباری توسط بانک‌ها عرضه و امکان خرید از طریق آنها فراهم شد. با این حال، اگر چه قریب به پانزده سال از آن واقعه می‌گذرد، اما هنوز حضور تجارت الکترونیکی در ایران در قیاس با کشورهای پیشرو در این حوزه چندان ملموس نیست. در هر صورت، بررسی سابقه تجارت الکترونیکی در ایران حاکم از آن است که بخش‌های مختلف دولتی و نهادهای خصوصی در تلاش بوده و هستند تا زیرساخت‌های لازم برای توسعه تجارت الکترونیکی را در این کشور در حال توسعه ایجاد و تکمیل کنند. بخشی از این تلاش‌ها در مصوبات دولتی متجلی شده است (حبیب‌زاده، ۱۳۹۰: ۸۹)

متأسفانه در زمینه تجارت الکترونیکی در ایران آمار معتبری وجود ندارد. اما آنچه که از اکثر اطلاعات موجود استنباط می‌شود، نشان‌دهنده پایین بودن حجم تجارت الکترونیکی کشور می‌باشد. به عنوان مثال در مطالعه‌ای که توسط واحد اطلاعات اکونومیست در سال ۲۰۰۴ در بین ۶۰ کشور مختلف (از جمله ایران) انجام شده است، رتبه ایران از نظر شاخص سهولت و میزان دسترسی به تجارت الکترونیک، ۵۸ از ۶۰ کشور اعلام شده است (عمادزاده، بی‌تا: ۳۳) مهمترین دلیل پایین بودن حجم تجارت الکترونیکی در کشور، پایین بودن میزان توانمندی اقتصادی کشور می‌باشد. در سال ۲۰۰۲ تولید ناخالص داخلی ۳۸۰ میلیارد دلار و صادرات غیر نفتی کشور تنها ۶ میلیارد دلار بوده است که در مقایسه با کشورهای با شرایط مشابه بسیار پایین می‌باشد. بنابراین تا زمانی که میزان تجارت غیر نفتی کشور پایین باشد، مطمئناً تجارت الکترونیکی نیز رشد چندانی نخواهد داشت. دومین دلیل پایین بودن حجم تجارت الکترونیکی را می‌توان نامناسب بودن امکانات فنی کشور دانست. بررسی زیرساخت‌های فنی و مخابراتی کشور نشان می‌دهد که با وجود فعالیت‌های صورت گرفته در سال‌های اخیر، شاخص‌های موجود پایین‌تر از سطح جهانی است (همان: ۳۴-۳۳).

۷-۲. قانون تجارت الکترونیکی در ایران:

اصولاً اقتصاد ایران با ویژگی‌هایی مانند پایین بودن بهره‌وری سرمایه و نیروی کار و پایین بودن نرخ شکل‌گیری ظرفیت شغلی جدید و نرخ رشد اشتغال و نهایتاً بالا بودن قیمت نسبی کالاها و خدمات، بالا بودن هزینه‌های تولید و دارا بودن سهم پایین در اقتصاد جهانی شناخته می‌شود (دژپسند، ۱۳۸۴: ۲۱). با توجه به گسترش روز افزون استفاده از تجارت الکترونیکی در جهان، دولت در برنامه سوم توسعه، اقدامات و سیاست‌هایی را در راستای این مطلب در نظر گرفت. به عنوان مثال، انجام داد و ستد الکترونیکی اوراق بهادار در سطح ملی، دستیابی آسان به اطلاعات داخلی و خارجی و نظایر آنها در این برنامه تصریح شده بود ولی به دلایلی نظیر محدود شدن این اقدامات و سیاست‌ها به بخش دولتی، فراگیر نبودن آنها، نبود انگیزه و مشوق‌های لازم برای حضور جدی بخش خصوصی در این امر و از همه مهم‌تر نبود اعلام صریح و روشن رویکرد دولت در این ارتباط، گسترش این نوع از تجارت در حال‌های از ابهام قرار دارد.

^۹. World Wide Web

^{۱۰}. Information Technology

در تاریخ ۱۳۸۱/۵/۹ دولت به این نتیجه رسید که تجارت الکترونیکی به عنوان یکی از مباحث مهم اقتصاد جهانی است. بنابراین سیاست تجارت الکترونیک به تصویب هیئت دولت رسید^(۹) و لایحه قانون تجارت الکترونیک تهیه و به مجلس شورای اسلامی تقدیم شد. لایحه تقدیمی به مجلس پس از بحث و تبادل نظرهای بسیار، در تاریخ ۱۳۸۲/۱۰/۱۷ به عنوان قانون تجارت الکترونیکی در ۷۹ ماده و چهار فصل به تصویب رسید (طبرسا و آهنگر، ۱۳۸۶: ۸۰)

گفتنی است که قوانین دیگری نیز در این حوزه به تصویب رسیده است، از جمله لایحه قانونی تشکیل شورای عالی انفورماتیک کشور، قانون جرائم رایانه‌ای مصوب ۱۳۸۸، قانون آزادی اطلاعات مصوب ۱۳۸۵، قانون حمایت از حقوق پدیدآورندگان نرم-افزارهای رایانه‌ای مصوب ۱۳۷۹، قانون الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون تأسیس سازمان جهانی مالکیت فکری، مقررات و ضوابط شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای، مصوبه شورای عالی در زمینه اتوماسیون نظام اداری و اتصال به شبکه جهانی اطلاع‌رسانی (حبیب‌زاده، ۱۳۹۰: ۹۳).

۸- تجارت الکترونیک در سطح بین‌الملل:

مهم‌ترین پدیده از زمان انقلاب صنعتی تاکنون، ظهور فناوری اطلاعات و ارتباطات و به تبع آن ایجاد فضای مجازی است. این پدیده غالب شئون زندگی اجتماعی را تحت تأثیر قرار داده که از آن میان می‌توان به تأثیرش بر تجارت بین‌الملل اشاره کرد که منجر به ایجاد تجارت الکترونیک شده است.

تجارت الکترونیکی در سطح بین‌المللی از ابتدای ظهور تا کنون رشد روزافزونی داشته است چنانچه که بنابر اعلام آنکتاد^{۱۱} میزان تجارت در سال ۲۰۰۵ بین ۴/۶ ال ۹/۲ میلیارد برآورد شده است. جالب توجه است که حجم مبادلات الکترونیکی جهان در سال ۲۰۰۶ ۲/۵ تریلیون دلار بوده است (سیلویا، ۱۳۸۹: ۱۸۴)

۹. آنسیترال^{۱۲}:

۹-۱: آنسیترال و تجارت الکترونیکی:

آنسیترال را می‌توان نهاد پیشگام در عرصه قانونمند کردن تجارت الکترونیکی دانست. البته قبل از آنسیترال باید به توصیه‌نامه ۱۱ دسامبر ۱۹۸۱ شورای اروپا اشاره کرد که دولت‌های اروپا را مکلف می‌کرد در زمینه موضوعات حقوقی به خصوص برای شناسایی ثبت‌ها و دلایل رایانه‌ای قوانین یکنواختی وضع کنند. همچنین خود آنسیترال نیز قبل از ارائه قوانین نمونه در سال ۱۹۸۵ برای امتیاز حقوقی اسناد رایانه‌ای در معاملات بین‌المللی (Recommendation on the Legal Value of Computer Records) توصیه‌هایی ارائه داده بود (حبیب‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۱۶)

آنسیترال کمیسیون مربوط به حقوق تجارت بین‌الملل سازمان ملل متحد است^(۱۰) که در ۱۷ دسامبر ۱۹۶۶ برای یکسان‌سازی حقوق تجارت بین‌الملل تأسیس شد. آنسیترال در حقیقت نهاد حقوقی سازمان ملل است که برای ایجاد قوانین تجاری متحد-الشکل در دسترس و قابل پیش‌بینی تلاش می‌کند.^(۱۱)

در حوزه‌ی تجارت الکترونیکی، آنسیترال با تدوین و معرفی قوانین نمونه و کنوانسیون و در راستای ایجاد تعیین در نفوذ حقوقی و اعتبار تعاملات انجام شده در فضای مجازی و با ارائه الگوهای مناسب برای قانونگذاری در حقوق داخلی کشورها در حوزه‌ی تجارت الکترونیکی، خدمات شایانی در این حوزه انجام داده است (همان).

۹-۲. قانون نمونه تجارت الکترونیکی (مصوب ۱۹۹۶):

آنسیترال در راستای پیشبرد اهداف خود برای یکسان‌سازی در حوزه حقوق تجارت بین‌الملل و در راستای پاسخ‌گویی به استفاده گسترده از ابزارهای نوین ارتباطی در روابط تجاری و رفع تردیدهای حقوقی مطروح در پیشبرد تجارت، در بیست و

^{۱۱}. UNCTAD

^{۱۲}. UNCITRAL

نهمین جلسه خود در دسامبر ۱۹۹۶، قانون نمونه تجارت الکترونیکی را در گزارش خود و در پیوست یک آن معرفی کرد^(۱۲) که بعدها در سال ۱۹۹۸ مورد بازنگری قرار گرفت.^(۱۳)

۱۰- بررسی قانون تجارت الکترونیکی در ایران و تجارت الکترونیکی بین‌المللی:

در این بخش به مقایسه و تطبیق قانون تجارت الکترونیکی در ایران و تجارت الکترونیکی بین‌المللی خواهیم پرداخت و سعی بر این داریم که به بررسی مفاد قانونی و حقوقی هر کدام بپردازیم و با ذکر شباهت‌ها، تفاوت‌ها و همچنین بررسی بعضی مزایا و معایب بیشتر بپردازیم.

از این رو به توضیح و تحلیل چند مؤلفه‌ی اصلی در این رابطه همچون «مفاد قانون تجارت الکترونیکی ایران، اصل استقلال طرفین، قانون ماهوی قابل اعمال بر تعهدات قراردادی الکترونیک، عوامل ارتباطی تعیین قانون قابل اعمال بر قراردادهای الکترونیکی، تطبیق و مقایسه اصطلاح «داده پیام» در دو قانون (ایران و بین‌الملل) و ذکر برخی قوانین دیگر در حقوق ایران» پرداخته و پس از نقد و بررسی آنها، در انتها با توجه به مسائل مطرح شده در کل مقاله و همچنین این مؤلفه‌های مطرح، در پایان کار به نتیجه‌گیری می‌پردازیم.

۱-۱۰. مفاد قانون تجارت الکترونیکی ایران:

از نظر ساختار این قانون دارای شش باب به ترتیب با عناوین مقررات عمومی (دامنه شمول، تعاریف اصطلاحات، تفسیر قانون، امضاء، سابقه الکترونیکی و مبادله داده پیام)، دفاتر خدمات صدور گواهی الکترونیکی و قواعد مختلف (حمایت از مصرف کننده، قواعد تبلیغ، حمایت از حقوق مؤلف، حمایت از اسرار و علائم تجاری)، جرائم و مجازات‌ها (کلاهبرداری رایانه‌ای و جعل رایانه-ای)، جبران خسارت و مسائل متفرقه تدوین شده است. در حقیقت مقنن تمام موضوعات مطرح در حوزه تجارت الکترونیکی را یکجا جمع کرده است. (حبیب‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۹۶)

اما معمولاً هر ماده‌ای در تجارت الکترونیک بین‌المللی به طور جداگانه بررسی شده است، مثلاً مقررات امضای الکترونیکی خود به شکل مستقل و مفصل مورد بررسی واقع می‌شود، مانند قانون نمونه امضای الکترونیکی آنسیترال، دستورالعمل امضای الکترونیکی شورای اروپا، قانون امضای الکترونیکی در تجارت ملی و جهانی آمریکا و مقررات امضای الکترونیکی انگلیس. اما در حقوق ایران، قواعد حاکم بر امضای الکترونیکی در متن قانون تجارت الکترونیکی مورد توجه قرار گرفته است. همچنین قواعد حاکم بر خرید و فروش از راه دور که در انگلیس و اتحادیه اروپا مجموعه قواعد مجزایی در این خصوص تدوین و تصویب شده است، در حقوق ایران این موضوع در قانون تجارت الکترونیکی گنجانیده شده است، همچنین مباحث مربوط به حوزه حقوق کیفری و مالکیت فکری و معنوی. از این بهتر بود که به جای عنوان «تجارت الکترونیکی» از عنوان فراگیرتری مانند «قانون حاکم بر فضای الکترونیکی»^{۱۳} استفاده می‌شد که در آن هم تجارت صورت می‌گیرد، هم مبادله اطلاعات، هم مسائل جزایی مطرح می‌شود، هم حمایت از حقوق معنوی مدنظر است (همان، ۱۹۷-۱۹۶؛ با اندکی دخل و تصرف)

۱۰-۲. اصل استقلال طرفین:

این اصل در ماده (۵) این قانون مورد توجه قرار گرفته است: «هر گونه تغییر در تولید، ارسال، دریافت، ذخیره و یا پردازش داده پیام با توافق و قرارداد خاص طرفین معتبر است». البته این توافق نباید مخالف صریح مقررات قانون تجارت الکترونیکی باشد. مثلاً در حالی که قانون تجارت الکترونیکی داده پیام را در حکم نوشته می‌داند (ماده ۶)، طرفین نمی‌توانند توافق کنند که

¹³. Law Governing Cyberspace

داده پیام نمی‌تواند در حکم نوشته باشد، چرا که این قاعده، امری است. در مقابل می‌توانند توافق کنند که تعامل آنها در فضای سنتی انجام گیرد یا اگر در فضای الکترونیکی تعامل دارند، همچنان وجود اسناد و امضای کاغذی را در روابط خود شرط بدانند.

۱۰-۳. قانون ماهوی قابل اعمال بر تعهدات قراردادی الکترونیک:

قانون نمونه تجارت الکترونیک توسط مجمع عمومی سازمان ملل متحد در سال ۱۹۹۶ با عنوان «قانون ماهوی کنوانسیون استفاده از ارتباطات الکترونیک» به تصویب رسید (اچ مارتین، ۱۳۸۷: ۳۳۰) و بر مبنای اصول برابری کاربردی و بی‌طرفی فنی تدوین شده است.^(۱۴) دلیل توسل به اصول مذکور این است که فناوری الکترونیک به سرعت در حال تحول است. لذا قانون نمونه باید اصل بی‌طرفی فنی را مبنای اصلی خود قرار می‌داد تا علی‌رغم پیشرفت فناوری در سال‌های آتی، همچنان قابل اعمال باقی بماند^(۱۵) و هر نوع فناوری حال و آینده، اعم از بی‌سیم و باسیم را شامل شود و فناوری جدید آن را نسخ نکند؛ به نحوی که هر کشوری با هر درجه فناوری اطلاعات بتواند آن را اعمال کرده، دارای راهنمایی ساده و روشن برای مصرف کنندگان باشد، زیرا اگر مصرف کننده بداند که ایجاب و قبول کتبی می‌تواند منجر به عقد قرارداد در نظام حقوقی کشورش شود، مطمئن خواهد بود که همین قرارداد بر مبنای اصل برابری کاربردی، می‌تواند به شیوه الکترونیکی نیز منعقد شده، همان نتایج را به دنبال داشته باشد. در نتیجه، اصل برابری کاربردی می‌تواند سبب اطمینان حقوقی نسبت به معاملات الکترونیکی شود. کنوانسیون استفاده از نشانه‌های الکترونیک در قراردادهای بین‌المللی نیز برای تبیین قواعد حقوقی حاکم بر استفاده از ارتباطات الکترونیک در قراردادهای الکترونیکی بین‌المللی تدوین شده است. این کنوانسیون، نظام حقوقی جداگانه‌ای برای قراردادهای الکترونیکی وضع نکرده است، بلکه با به رسمیت شناختن اصل برابری کاربردی، قراردادهای الکترونیکی را معادل قراردادهای کاغذی قرار داده و با وضع اصل بی‌طرفی فنی، زمینه را برای انطباق قواعد کنوانسیون بر فناوری‌های الکترونیک فراهم ساخته و بر این مبنای قراردادهای الکترونیکی بین‌المللی را به رسمیت شناخته و به این قراردادها اثر حقوقی اعطا کرده است. رویکرد همسان‌سازی، یعنی یکسان دانستن قراردادهای الکترونیکی و قراردادهای کاغذی سبب شده تا نظام حقوقی جداگانه‌ای برای قراردادهای الکترونیکی وضع نشود و قواعد ماهوی و شکلی حاکم بر سایر قراردادها بر این نوع قراردادها نیز حاکم باشند (حجت‌زاده و نوشادی، ۱۳۹۰: ۲۶۷-۲۶۶)

قانون تجارت الکترونیک ایران نیز با شناسایی و اعتباربخشی حقوقی به داده پیام‌های الکترونیکی، اصل برابری کاربردی داده پیام با نوشته را مورد پذیرش قرار داده است و مقرر می‌دارد: هرگاه قانون لازم بداند که اطلاعات به صورت اصل، ارائه یا نگهداری شود، این امر با نگهداری و ارائه اطلاعات به صورت داده پیام نیز با وجود شرایط امکان‌پذیر است.^(۱۶) این قانون همچنین با پذیرش امضای الکترونیکی در موارد لزوم وجود امضا، اصل اعتبار امضای الکترونیکی را پذیرفته^(۱۷) و با قبول این که اسناد و ادله اثبات دعوا ممکن است به صورت داده پیام باشند، محاکم و ادارات دولتی را مکلف به اعطای ارزش اثباتی به داده پیام کرده و بدین ترتیب با این رویکرد، اصل برابری اعتبار ادله الکترونیکی با سایر ادله اثبات را پذیرفته است. - لذا داده پیام‌هایی که به طریق مطمئن ایجاد و نگهداری شده‌اند، از حیث محتویات و امضای مندرج در آن، منبع تعهدات طرفین یا طرف متعهد و قائم مقام قانونی آن‌ها محسوب می‌شوند و در نتیجه به لحاظ اجرا و سایر آثار، در حکم اسناد معتبر و قابل استناد در مراجع قضایی و حقوقی هستند.^(۱۸)

لازم به ذکر است که اصطلاح قرارداد تجارت الکترونیک باید در حقوق ایران با احتیاط بیشتری به کار برده شود. اگر چه خود واژه‌ی تجارت الکترونیکی در ادبیات حقوقی ما مصطلح شده و حتی قانونی به این نام هم در کشور تصویب شده است، ولی باید توجه داشت که در حقوق ایران کلمه‌ی تجارت تعریف شده و هنگامی که از حقوق تجارت سخن به میان می‌آید، بلافاصله در ذهن فرد، لااقل در ذهن حقوقدان، مقررات خاصی تداعی می‌شود که به اشخاص و معاملات معینی مرتبط است. به همین دلیل، در کشور ما قانون مستقلی تحت عنوان «قانون تجارت» تدوین شده است (مافی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۳۰-۱۲۹).

۱۰-۴. عوامل ارتباطی تعیین قانون قابل اعمال بر قراردادهای الکترونیکی:

سرعت بالا و فقدان مرزهای جغرافیایی، دو ویژگی مهم معاهدات الکترونیکی است. لذا تجارت الکترونیک به راحتی از مرزهای سرزمینی فراتر می‌رود و بر این اساس، قراردادهای الکترونیکی بین‌المللی با ترکیبی از رژیم‌های حقوقی متعدد مواجه می‌شوند و این پرسش مطرح می‌شود که چگونه می‌توان دعاوی ناشی از این روابط قراردادی را به شکلی مؤثر و عادلانه حل و فصل کرد؟ پاسخ به این پرسش نیز از چالش‌های مهم حقوق بین‌الملل خصوصی است، زیرا پیروی از روش‌های متفاوت در کشورهای مختلف می‌تواند سبب تفاوت در سطح حمایت از ارتباطات الکترونیکی و در نتیجه بروز چالش در قابل اعتماد و اتکا بودن اسناد و قراردادهای الکترونیکی شود. لذا حقوق بین‌الملل خصوصی با چالش عدم شفافیت حقوقی در ارتباط با قانون حاکم بر قراردادهای الکترونیکی مواجه است. بنابراین، حقوق بین‌الملل خصوصی موظف است یا قواعد تعارض قوانین جداگانه‌ای برای قراردادهای الکترونیکی وضع کند و یا نحوه به کارگیری قواعد تعارض قوانین مرسوم را در فضای مجازی باز تعریف کند. به همین دلیل، سازمان‌های بین‌المللی، منطقه‌ای و ملی اقداماتی در جهت نوسازی یا باز تعریف قواعد حقوق بین‌الملل خصوصی انجام داده‌اند. جدیدترین تلاش جهانی در این خصوص، اقدامات کنفرانس لاهه در خصوص حقوق بین‌الملل خصوصی به منظور تدوین سند جدیدی در مورد انتخاب قانون حاکم در قراردادهای بین‌المللی است که با استفاده از تجارب قانون‌گذاری منطقه-ای، نظیر کنوانسیون قانون حاکم بر تعهدات قراردادی جامعه اروپا، کنفرانس بین‌امریکایی در خصوص حقوق بین‌الملل خصوصی^{۱۴}، تجارب کمیسیون ملل متحد در خصوص حقوق تجارت بین‌الملل و مؤسسه بین‌المللی یکسان‌سازی حقوق بین-الملل خصوصی^{۱۵} و اتاق بازرگانی بین‌المللی صورت گرفته است.^{۱۶}

قانون تجارت الکترونیک ایران فاقد مقررات خاصی درباره تعیین قانون حاکم در قراردادهای الکترونیکی است.^(۱۹) بنابراین در این خصوص باید قواعد تعارض قوانین مندرج در قانون مدنی را اعمال کرد (صادقی، ۱۳۸۹: ۶۵). با این حال در مواد ۳۳ تا ۴۱ قانون تجارت الکترونیک به طور تفصیلی برای قواعد حمایتی برای حفظ حقوق مصرف‌کننده در محیط الکترونیکی وضع شده است. طبق این مواد، اجرای حقوق مصرف‌کننده به موجب این قانون نباید بر اساس سایر قوانین که حمایت ضعیف تری اعمال می‌کنند، متوقف شود. ضمن این که استفاده از شروط قراردادی مغایر با مقررات این قانون و همچنین اعمال شروط غیرمنصفانه به ضرر مصرف‌کننده، فاقد هرگونه اثر حقوقی است.^(۲۰)

۱۰-۵. تطبیق و مقایسه اصطلاح «داده پیام» در دو قانون (ایران و بین‌الملل):

داده پیام^{۱۷} از مفاهیم نوظهوری است که با پیدایش ابزارهای نوین ارتباطی معرفی شده است. قانون نمونه تجارت الکترونیکی ۱۹۹۶، «داده پیام» را اطلاعاتی می‌داند که «از طریق ابزارهای نوری^{۱۸} یا ابزارهای مشابه مانند تبادل الکترونیکی داده‌ها، پست الکترونیکی، تلگرام، تلکس و تلکپی تولید، ارسال، دریافت یا ذخیره می‌شود»^{۱۹} در قانون نمونه امضای الکترونیکی و کنوانسیون ارتباطات الکترونیکی نیز (تنها یا یک تفاوت) دقیقاً همین تعریف تکرار شده است.^{۲۰}

قانون نمونه با ارائه چنین تعریف بسیطی از داده پیام این مطلب را القا می‌کند که داده پیام می‌تواند کلیه ارتباطات و مکاتبات الکترونیکی طرفین را در برگیرد جز آنچه از طریق کاغذ انجام می‌شود. برای اعتباردهی به داده پیام به این اصل اساسی نیز

¹⁴. Inter-American Specialized Conferences on Private International Law.

¹⁵. International Institute for the Unification of Private Law.

¹⁶. Faye Fangfei Wang, *Internet Jurisdiction and Choice of Law: Legal Practices in the EU, US and China*, Cambridge University Press, 2009, p. 8.

¹⁷. Data Message

¹⁸. Optical Means

¹⁹. MLEC, article 2(a).

²⁰. MLES, article 2(c).

اشاره می‌کند که در مقام برخورد با داده پیام، نباید تبعیضی بین اسناد کاغذی و داده پیام که با استفاده از ابزارهای الکترونیکی تولید می‌شود، قائل شد (حبیب‌زاده، ۱۳۹۰: ۲۲۱-۲۲۰)

قانون تجارت الکترونیکی ایران در تعریف داده پیام در بند «الف» ماده (۲) تقریباً همان ادبیات قانون نمونه را به کار برده است: «هر نمادی از واقعه، اطلاعات یا مفهوم است که با وسایل الکترونیکی، نوری و یا فناوری‌های جدید اطلاعات تولید، ارسال، دریافت، ذخیره یا پردازش می‌شود». همان‌طور که ملاحظه می‌شود، این کنوانسیون برخلاف قانون نمونه، به جای ذکر مصادیق به ذکر شیوه‌های مختلف ایجاد و تبادل داده پیام پرداخته است و برای جمع ابزارهای ارتباطی آتی از عبارت فناوری‌های جدید اطلاعات استفاده کرده است که ظاهراً در جمع وسایل ارتباطی آتی صریح‌تر از ابتکار قانون نمونه به نظر می‌رسد. اما با توجه به اینکه جدید بودن امری نسبی است و روزی کهنه و قدیمی می‌شود لذا ممکن است با ظهور فناوری‌های ارتباطی جدید، در جدید بودن وسایل ارتباطی قبلی اختلاف ایجاد شود. از این‌رو مناسب بود که قانون تجارت الکترونیکی ایران نیز از ابتکار قانون نمونه تبعیت می‌کرد و به طور تمثیلی به ذکر مصادیق می‌پرداخت. در این تعریف نکته قابل توجه دیگر این است که قانون نمونه، داده پیام را تنها در قالب اطلاعات تعریف کرده، اما قانون تجارت الکترونیکی ایران به واقعه و مفهوم نیز اشاره کرده است که از این نظر جامع‌تر از قانون نمونه به نظر می‌رسد (همان، ۲۲۲-۲۲۰)

۱۰-۶. سایر قوانین در حقوق ایران:

علاوه بر قانون تجارت الکترونیکی که مهم‌ترین سند حقوقی در حوزه تجارت الکترونیکی محسوب می‌شود، قوانین دیگری نیز در کشور بر حسب نیاز وضع شده‌اند که در ادامه به آنها می‌پردازیم:

۱۰-۶-۱. قانون حمایت از حقوق مالکیت صنعتی و فکری در فضای الکترونیکی:

در این راستا قوانین متعددی قابل اشاره است. قانون حمایت از پدیدآورندگان نرم‌افزارهای رایانه‌ای مصوب ۴ دی ۱۳۷۹ یکی از موارد آن است که در ماده (۶۲) قانون تجارت الکترونیکی به همراه دو قانون دیگر (قانون حمایت از حقوق مؤلفان و محققان و هنرمندان مصوب ۳ آذر ۱۳۴۸، قانون ترجمه و تکثیر کتب، نشریات و آثار صوتی مصوب ۲۶ آذر ۱۳۵۲) ذکر شده است.

۱۰-۶-۲. قانون آزادی اطلاعات مصوب ۱۰ آبان ۱۳۸۵:

این قانون ارتباط مستقیمی با تجارت الکترونیکی ندارد اما در حمایت از حریم خصوصی و اطلاعات تجارتي مقرراتی دارد که می‌توان در فضای الکترونیکی از آنها استفاده نمود.

۱۰-۶-۳. قانون جرائم رایانه‌ای مصوب ۳ تیر ۱۳۸۸:

شامل سه بخش و در ۵۶ ماده است. برخی از جرائم قابل تعقیب طبق این قانون عبارتند از: دسترسی غیر مجاز به داده‌ها، سامانه‌های رایانه‌ای، شنود غیرمجاز مکالمات، جاسوسی رایانه‌ای، سرقت و کلاهبرداری رایانه‌ای، جرائم علیه عفت و اخلاق عمومی، هتک حیثیت افراد، نشر اکاذیب، تخریب و اخلاف در داده‌ها یا سامانه‌های اطلاعاتی و مخابراتی.

۱۰-۶-۴. لایحه تجارت:

علاوه بر موارد مذکور در بالا، باید لایحه تجارت را نیز افزود. این لایحه که در خرداد ۱۳۸۴ به مجلس تقدیم شد در کنار قالب کاغذی، قالب الکترونیکی را نیز به رسمیت شناخته است و در مواد (۲۱۲ تا ۴۲۶) آن از اسناد تجارتي الکترونیکی سخن گفته است.

۱۱. بررسی مزایا و مشکلات به کارگیری تجارت الکترونیک در ایران:

مشکلات و دشواری‌ها:

استفاده از تجارت الکترونیک در عرصه‌ی داخلی و خارجی، کار چندان ساده‌ای نیست و نیاز به پشتوانه‌های در خوری در این زمینه دارد. از این رو این پدیده‌ی نوظهور علی‌رغم تلاش کشور در جهت پیشبرد اهداف خود در این زمینه، ولی با مشکلاتی نیز روبرو است. در حال حاضر عمده‌ترین مشکلات و چالش‌های فراروی توسعه تجارت الکترونیکی در کشور را می‌توان ناشی از عوامل زیر دانست:

۱. آماده نبودن شرایط فرهنگی، ۲. سنتی بودن نظام بازرگانی و تجارتي، ۳. مجهز نبودن منابع انسانی، ۴. فراهم نبودن زیرساخت‌های فنی و مخابراتی (تکنولوژی ارتباطات)، ۵. همسو نبودن قوانین و مقررات با محیط الکترونیکی، ۶. فراهم نبودن بانکداری، بیمه، حمل و نقل و بازرگانی الکترونیکی و گمرک الکترونیکی. همچنین: ۷. ناکافی بودن زمینه‌های حقوقی لازم برای استفاده از آن، ۸. نبود شبکه اصلی تجارت الکترونیکی در کشور، ۹. تأمین امنیت لازم برای انجام مبادلات الکترونیکی و محرمانه بودن اطلاعات مربوطه، ۱۰. محدودیت خطوط ارتباطی و سرعت پایین آنها در انتقال داده‌های الکترونیکی (طبرسا و آهنگر، ۱۳۸۶: ۸۵-۸۴؛ و عمادزاده و همکاران، بی‌تا: ۳۷)

مزایا:

از جمله مزایای تجارت الکترونیکی می‌توان به جهانی نمودن تجارت، برداشتن محدودیت‌های زمانی و مکانی در انجام معاملات و تبلیغات، کمک به شکست انحصارات، کاهش قیمت، افزایش فروش، افزایش رفاه مصرف‌کننده و رفاه اجتماعی، دسترسی آسان به اطلاعات لازم، کاهش چشمگیر هزینه‌های مبادلاتی، اطلاعاتی، تبلیغاتی و حمل و نقل، سرعت بخشیدن به انجام مبادله، تقویت موضع رقابتی کشورها در جهان، بهره‌گیری از فرصت‌های زودگذر در عرصه صادرات، از بین رفتن کاغذبازی، حذف واسطه‌ها، افزایش فرصت‌های جدید شغلی، امکان ارائه خدمات و محصولات در سطح جهانی، کاهش هزینه‌های اجتماعی ناشی از آلودگی‌های زیست‌محیطی و ... اشاره نمود (همان، ۲۷)

۱۲- نتیجه‌گیری:

اکنون در خاتمه‌ی این پژوهش و با بررسی اصطلاح تجارت الکترونیکی در حقوق ایران و در سطح بین‌المللی به نتایجی دست یافتیم؛ از جمله اینکه:

➤ به طور کلی واژه تجارت الکترونیک اشاره به معاملاتی دارد که عمده‌ی فرآیند آنها بدون نیاز به حضور فیزیکی طرفین آن و صرفاً از طریق شبکه‌های ارتباطی انجام می‌پذیرد و این امر بنا به ضرورت و پیشرفت روزافزون جهان، جای تجارت سنتی را گرفت.

➤ حقوق تجارت الکترونیکی «نیز مجموعه‌ای از اصول، قوانین، قواعد حقوقی و رویه‌های تجاری را در بر می‌گیرد که به قانونمند کردن ابعاد مختلف فعالیت‌های تجاری و غیر تجاری در فضای الکترونیکی می‌پردازد تا با پاسخ‌گویی و ارائه طریق در خصوص مسائل حقوقی فضای الکترونیکی، تعیین لازم را ایجاد کند

➤ آنسیترال را می‌توان نهاد پیشگام در عرصه قانونمند کردن تجارت الکترونیکی دانست. در حوزه‌ی تجارت الکترونیکی، آنسیترال با تدوین و معرفی قوانین نمونه و کنوانسیون و در راستای ایجاد تعیین در نفوذ حقوقی و اعتبار معاملات انجام شده در فضای مجازی و با ارائه الگوهای مناسب برای قانونگذاری در حقوق داخلی کشورها در حوزه‌ی تجارت الکترونیکی، خدمات شایانی در این حوزه انجام داده است.

➤ قانون تجارت الکترونیکی ایران عمدتاً از قوانین آنسیترال و دستورالعمل‌های شورای اروپا تأثیر گرفته است و در بیشتر موارد و مفاد قانون و حقوقی خود از قانون تجارت بین‌المللی استفاده کرده است.

➤ هرچند مقنن در کشور ما، تمام موضوعات مطرح در حوزه تجارت الکترونیکی را یکجا جمع کرده است اما هر ماده‌ای در تجارت الکترونیک بین‌المللی به طور جداگانه بررسی شده است.

- قانون تجارت الکترونیک ایران نیز با شناسایی و اعتباربخشی حقوقی به داده پیام‌های الکترونیکی، اصل برابری کاربردی داده پیام با نوشته را مورد پذیرش قرار داده است.
- قانون تجارت الکترونیک ایران فاقد مقررات خاصی درباره تعیین قانون حاکم در قراردادهای الکترونیکی است. بنابراین در این خصوص باید قواعد تعارض قوانین مندرج در قانون مدنی را اعمال کرد.
- تعریف قانون نمونه از داده پیام نشانگر این است که پیام می‌تواند کلیه ارتباطات و مکاتبات الکترونیکی طرفین را در برگیرد جز آنچه از طریق کاغذ انجام می‌شود.
- قانون تجارت الکترونیکی ایران در تعریف داده پیام در بند «الف» ماده (۲) تقریباً همان ادبیات قانون نمونه را به کار برده است اما قانون تجارت الکترونیکی ایران به واقعه و مفهوم نیز اشاره کرده است که از این نظر جامع‌تر از قانون نمونه به نظر می‌رسد.
- استفاده از قوانین آنسیترا در قوانین تجارت الکترونیکی داخلی موجب به روز درآوردن قوانین تجارت خواهد شد که علاوه بر هماهنگ شدن با قوانین تجارت بین‌الملل، نیازهای قانونی این رشته از حقوق را مرتفع می‌سازد.
- با این همه، اشکالاتی نیز در قانون تجارت ایران دیده می‌شود که اغلب نتیجه شرایط و امکانات استفاده از این تکنولوژی در کشور است.
- از جمله مهم‌ترین مزایای تجارت الکترونیک بر اساس موازین حقوقی، سرعت، برداشته شدن محدودیت زمانی و مکانی و در نتیجه فروش بیشتر و توسعه‌ی افزون‌تر است.
- از جمله مشکلات آن در کشور نیز، نبود سرعت کافی برای انتقال داده‌های الکترونیکی و زیرساخت‌های مناسب در ارتباطات الکترونیکی، سنتی بودن نظام بازرگانی و تجارتي و نبود شبکه‌ی واحد و منسجم تجارت الکترونیک است.

۱۳- پیشنهادات:

- پس از بررسی تجارت الکترونیک و موازین قانونی آن در ایران و تطبیق آن با قانون نمونه آنسیترا و همچنین مفاد تجارت بین‌الملل و بیان ویژگی‌ها و معایب آنها، در این قسمت از مقاله برای بررسی هر چه بیشتر و رفع اشکالات، چند پیشنهاد ارائه می‌گردد:
- با وجود اینکه دشواری‌هایی در ارتقاء سطح تجارت الکترونیک در کشور وجود دارد، می‌بایست در این زمینه فرهنگ‌سازی لازم در بین عموم و همچنین شرکت‌های تجاری داخلی صورت پذیرد. همچنین بهتر است تبلیغات گسترده در این زمینه انجام گیرد.
 - همچنین یکی از مشکلات، نبود شبکه ارتباطی قوی در کشور است که در این زمینه نیز می‌بایست شبکه اینترنت به صورت گسترده‌تری در دسترس عموم قرار گیرد تا زمینه‌ی تجارت الکترونیک برای عموم براحتی فراهم شود.

پی‌نوشت‌ها:

۱. به عنوان نمونه می‌توان به قطعنامه‌ی شماره‌ی ۵۵/۶۳/الف مجمع عمومی سازمان ملل متحد درباره‌ی مبارزه با سوء استفاده از فناوری‌های اطلاعات مصوب ۲۰۰۱ اشاره کرد که طبق آن دولت‌های عضو ترغیب شده‌اند تا با وضع قوانین مناسب و جرم انگاری‌های مقتضی، هرگونه سوء استفاده از سیستم‌ها و داده پیام‌های رایانه‌ای را در سطح داخلی ممنوع سازند و با اعمال ضمانت اجراهای کیفی و مجازات مرتکبان، کشور خود را به پناهگاهی برای چنین سوء استفاده کنندگانی تبدیل نکنند؛ ر.ک:

United Nations General Assembly Resolution no. A/RES/ ۶۳/۵۵ of ۲۲ January ۲۰۰۱ on "Combating the Criminal Misuse of Information Technologies."

۲. مقصود، جوامعی است که در محیطی غیرملموس و دور از مرزبندی‌های جغرافیایی تشکیل شده‌اند و در همه‌ی ساعات شبانه‌روز امکان برقراری ارتباط با یکدیگر را دارند. از آنجا که هماهنگی میان بخش‌های گوناگون با استفاده از سیستم‌های اطلاعاتی شبکه‌ای امکان پذیر است، به این جوامع، جوامع شبکه‌ای نیز گفته می‌شود (ر.ک: لاودن و همکاران، ۱۳۸۰: ۱۳).

۳. در متون خارجی تجارت را با اصطلاحات مختلفی بیان می‌کنند مانند: Commerce, Trade و Business. آنچه در عبارت تجارت الکترونیکی شایع است اصطلاح Commerce است (برگرفته از: حبیب‌زاده، ۱۳۹۰: ۵۶).

۴. اصطلاحات «تجارت الکترونیکی»، «تجارت اینترنتی» و «تجارت آن‌لاین» معادل هم به کار می‌روند. نکته‌ای که لازم به ذکر است این است که آیا عبارت «تجارت الکترونیکی» صحیح است یا «تجارت الکترونیک»؟ آنچه مسلم است این عبارات ترجمه عبارات انگلیسی Electronic Commerce یا E-commerce یا E-business است که از نظر قواعد دستور زبان، ترجمه صحیح آن **تجارت الکترونیکی** است، یعنی تجارت با ابزارهای الکترونیکی، نه **تجارت الکترونیک**، که در آن الکترونیک موضوع تجارت قرار می‌گیرد، لذا ما نیز از معنای دقیق آن تبعیت نموده و اغلب عبارت تجارت الکترونیکی را استعمال کرده‌ایم. هر چند عبارت تجارت الکترونیک از جهت تلفظ آسان‌تر و روان‌تر به نظر می‌رسد (برگرفته از: حبیب‌زاده، ۱۳۹۰: ۵۶) که به همین علت گاهی در این مقاله این اصطلاح نیز به کار رفته است.

5. Y. H. Mujahid, "E-commerce & WTO: Digitalizing Trade Liberalization". IT & Telecom Division, Ministry of Science and Technology, Government of Pakistan, Available at www.pide.org.pk.

۶. انتخاب قانون حاکم و دادگاه صالح در فضای مجازی شامل موضوعات مربوط به مسئولیت مدنی ناشی از نقض حقوق مالکیت معنوی، نقض حریم خصوصی و به طور کلی ضمان قهری ناشی از اقدامات غیر قراردادی در فضای مجازی است که واجد یک عنصر بین‌المللی هستند. برای بررسی و مطالعه انتخاب قانون حاکم و دادگاه صالح در فضای مجازی و موضوعات مربوط به مسئولیت‌های مدنی در فضای مجازی، ر.ک: زوزانا اسلواکوا، «دادگاه صالح حاکم بر دعاوی ناشی از نقض علائم تجاری اینترنتی در اتحادیه اروپا»، ترجمه محسن صادقی و حسین کاویار، ماهنامه کانون، ش ۱۱۲؛ و صادقی محسن، «مطالعه تطبیقی تعیین مرجع صالح رسیدگی به دعاوی حقوقی نقض اسرار تجاری در فضای دیجیتال»، فصلنامه پژوهش‌نامه بازرگانی، ش ۵۵، تابستان ۱۳۸۹.

۷. در تاریخ ۱۳۸۲/۱۰/۲۴ قانون تجارت الکترونیک توسط شورای نگهبان قانون اساسی تأیید گردیده است.

۸. می‌توان گفت که در گذشته استفاده از تلفن، فکس و تلفکس در امر تجارت نوعی تجارت الکترونیکی محسوب می‌شده است، چرا که تلفن، فکس و تلفکس خود نوعی ابزار الکترونیکی هستند. اما در مفهوم خاص آنچه از تجارت الکترونیکی به ذهن متبادر می‌شود، استفاده از ابزارهای نوظهور ارتباطی مانند اینترنت است که از لحاظ کمک به رونق تجارت، تسهیلات متنوعی برای کاربران خود فراهم کرده است، مانند ایجاد وبسایت‌ها، ارتباط از طریق نامه الکترونیکی و اتاق گفتگو؛ هر چند که تجارت الکترونیکی تنها محدود به تجارت اینترنتی نیست (برگرفته از: حبیب‌زاده، ۱۳۹۰: ۵۴).

۹. تصویب‌نامه شماره ۲۱۰۶۷/ت ۲۵۵۹۸ هـ مورخ ۶ مرداد ۱۳۸۱ هیئت وزیران.

10. The United Nations Commission on International Trade and Law, Available at www.uncitral.org.

۱۱. البته قبل از آنسیترال، نهادهایی مانند مؤسسه بین‌المللی یکنواخت‌سازی حقوق بین‌الملل خصوصی (International Institute for the Unification of Private International Law (UNIDROIT)) برای یکسان‌سازی حقوقی تلاش کرده‌اند.

12. Official Records of the General Assembly, Fifty-first Session, Supplement No. ۱۷ (A/۱۷/۵۱), Annex I.

برای دیدن تاریخچه قانون نمونه تجارت الکترونیکی ر.ک: MLEC/ GE, Para. 123-150.

۱۳. در این سال، ماده (۵) مکرر به متن قانون نمونه ۱۹۹۶ اضافه شد.

۱۴. برابری کاربردی، یعنی اسناد الکترونیکی از لحاظ کاربردی معادل اسناد کاغذی است. بی طرفی فنی به این مفهوم است که مقررات قانون نمونه، فناوری الکترونیکی خاصی را به عنوان ابزار انجام تجارت الکترونیک توصیه نمی کند.

۱۵. ر.ک: قانون نمونه تجارت الکترونیکی مصوب مجمع عمومی سازمان ملل متحد که در نشانی ذیل قابل دسترسی

است:

<http://www.uncitral.org>, United Nations: General Assembly Resolution 51/162 of 16 December 1996; UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce with Guide to Enactment, 1996.

۱۶. قانون تجارت الکترونیک، ماده ۸.

۱۷. قانون تجارت الکترونیک، ماده ۷ و ۱۰.

۱۸. قانون تجارت الکترونیک، ماده ۱۴.

۱۹. قانون تجارت الکترونیک، ماده ۷۷.

۲۰. قانون تجارت الکترونیک، ماده ۴۵ و ۴۶.

منابع و مأخذ:

۱. اچ مارتین، چارلز، (۱۳۸۷): کنوانسیون قراردادهای الکترونیکی آنسیترال، ترجمه علی رضایی، مجله تحقیقات حقوقی، ش ۴۷.
۲. آراسته، حمیدرضا، (۱۳۸۱): دانشگاه مجازی، رهیافت، شماره ۲۸.
۳. بقائی راوری، جواد؛ و علیرضا مقدسی، (۱۳۸۶): ارائه مدل سه بعدی از چالش‌های پیاده‌سازی تجارت الکترونیک در ایران، مجله دانش و توسعه، شماره ۱۹، صص: ۸۳-۱۱۳.
۴. تجارت الکترونیک (بخش اول)، (۱۳۸۴): شبکه فن‌آوری اطلاعات ایران، ۱۴ مرداد، قابل دسترسی در سایت <http://www.iritn.com/index.php?action=show&type=news&id=8670>
۵. تجارت الکترونیک (بخش اول)، (۱۳۸۸): تجارت الکترونیک، ماهنامه دیده‌بان ارتباطات، آذرماه، شماره یک.
۶. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، (۱۳۷۰): ترمینولوژی حقوق، چاپ پنجم، تهران: گنج دانش.
۷. حبیب‌زاده، طاهر، (۱۳۹۰): حقوق فناوری اطلاعات؛ مقدمه‌ای بر حقوق تجارت الکترونیک (مطالعه تطبیقی)، با مقدمه: دکتر حسین میرمحمد صادقی و پروفسور گرت هاوولز، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر مطالعات حقوقی، چاپ اول.
۸. حجت‌زاده، علیرضا؛ و ابراهیم نوشادی، (۱۳۹۰): قانون حاکم بر قراردادهای الکترونیکی بین‌المللی (بررسی تطبیقی)، مجله حقوقی بین‌المللی، نشریه مرکز امور حقوقی بین‌المللی ریاست جمهوری، سال بیست‌وهشتم، شماره ۴۴.
۹. دژپسند، فرهاد، (۱۳۸۴): تجارت الکترونیک، آثار توسعه تجارت الکترونیک بر بهبود نظام مدیریتی و اقتصادی و مراحل توسعه آن در ایران، معاونت پژوهشی، مباحثات اقتصادی و مدیریتی مؤسسه عالی آموزش و پرورش، مدیریت و برنامه ریزی، نشست بیستم، آذر.
۱۰. روزانا اسلواکوا، «دادگاه صالح حاکم بر دعاوی ناشی از نقض علائم تجاری اینترنتی در اتحادیه اروپا»، ترجمه محسن صادقی و حسین کاویار، ماهنامه کانون، ش ۱۱۲.

۱۱. السان، مصطفی، (۱۳۸۴): تشکیل قراردادهای الکترونیکی، فصلنامه پژوهشنامه بازرگانی، شماره ۳۶، صص: ۱۸۴-۱۴۱.
۱۲. سیلویا م. رکوردو، (۱۳۸۹): رویکرد نظام حقوقی ایالات متحده آمریکا و اروپا به تشکیل قراردادهای الکترونیکی، ترجمه ابراهیم نوشادی، ویژه‌نامه مجله حقوقی بین‌المللی.
۱۳. صادقی محسن، (۱۳۸۹): «مطالعه تطبیقی تعیین مرجع صالح رسیدگی به دعاوی حقوقی نقض اسرار تجاری در فضای دیجیتال»، فصلنامه پژوهش‌نامه بازرگانی، ش ۵۵.
۱۴. صناعی، علی، (۱۳۸۲): تجارت الکترونیک در هزاره سوم، اصفهان: جهاد دانشگاهی، چاپ دوم، اردیبهشت‌ماه.
۱۵. طبرسا، غلامعلی؛ و نرگس آهنگر، (۱۳۸۶): بررسی آثار تجارت الکترونیک بر بهبود نظام مدیریتی در ایران، مجله اقتصادی، دوره ۷، شماره ۶۹ و ۷۰.
۱۶. عرفانی، محمود، (۱۳۷۲): حقوق تجارت، ج ۱، چاپ پنجم، ماجد.
۱۷. عزیزی، شهریار؛ و سیدحسین میرحسینی، (۱۳۸۳): تجارت الکترونیکی در کشورهای در حال توسعه؛ چالش‌ها و راهکارها، تهران: دانشگاه شهید بهشتی و دانشگاه امام صادق (ع).
۱۸. علی‌احمدی، علیرضا؛ و مسیح ابراهیمی، (۱۳۸۳): استراتژی‌ها و برنامه‌های توسعه تجارت الکترونیک و زیر ساختارهای آن در کشور مالزی، فصلنامه اطلاع‌رسانی، آموزشی و پژوهشی مدیریت فردا، سال دوم، شماره ۷ و ۸.
۱۹. عمادزاده، مصطفی؛ و میثم کوچک زاده؛ و علی اصغری، (بی‌تا): تجارت الکترونیک و پول الکترونیک در اقتصاد نوین جهانی، نشریه روند، شماره ۴۷، صص: ۶۲-۲۳.
۲۰. قناد، فاطمه، (۱۳۸۸): ویژگی‌ها و روش‌های عملی تجارت الکترونیک، مجله فقه و حقوق، سال پنجم، شماره ۲۰، صص: ۱۷۱-۱۴۹.
۲۱. کریمی، هادی، (۱۳۸۳): تجارت در بستر مبادلات الکترونیک، خبرنامه حقوق فناوری، شماره ۱۲.
۲۲. لاودن، کنت سی؛ و همکاران، (۱۳۸۰): فناوری اطلاعات، مفاهیم و کاربردها، مترجم: حمید محسنی، تهران: نشر کتابدار، چاپ اول.
۲۳. مافی، همایون؛ و سام محمدی؛ و حسین کاویار، (۱۳۸۹): مفهوم قرارداد تجاری الکترونیکی و ارتباط آن با قرارداد بین‌المللی، پژوهشنامه حقوقی، سال اول، شماره دوم.
۲۴. معمار نژاد، (۱۳۸۴): مباحثات اقتصادی و مدیریتی مؤسسه عالی آموزش و پرورش مدیریت و برنامه‌ریزی، نشست هیجدهم.
۲۵. موسوی، فریبرز؛ و محمد فتحیان؛ و مژگان معماری، (۱۳۸۵): عامل‌های هوشمند در تجارت الکترونیک، نشریه تدبیر، شماره ۱۷۷.
۲۶. نوری، سیدمسعود، (۱۳۸۴): اصول حقوقی تجارت الکترونیک با تأکید بر قانون تجارت الکترونیک ایران، حوزه و دانشگاه، سال یازدهم، شماره ۴۴.
۲۷. نوری، محمدعلی؛ و رضا نخجوانی، (۱۳۸۲): حقوق تجارت الکترونیکی، چاپ اول، تهران: گنج دانش.

28. Faye Fangfei Wang, *Internet Jurisdiction and Choice of Law: Legal Practices in the EU, US and China*, Cambridge University Press, 2009, p. 8.

29. Sorkin. David E (2001) "Technical and Legal Approaches to Unsolicited Electronic Mail", *University of San Francisco Law Review*, Vol. 35, pp. 325-384.

30. Turban, E., E. Mclean and J. Wetherbe (2004), *Information Technology for Management*, 3 rd, John Wiley and Sons, New York.

31. Y. H. Mujahid, "E-commerce & WTO: Digitalizing Trade Liberalization". IT & Telecom Division, Ministry of Science and Technology, Government of Pakistan, Available at www.pide.org.pk.

مطالعات علوم سیاسی، حقوق و فقه

دوره ۲، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۵، صفحات ۱-۱۸